

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Історико-політичні проблеми сучасного світу:
Збірник наукових статей. – Чернівці:
Чернівецький національний університет,
2022. – Т. 46. – С. 167-175
DOI: 10.31861/mhpi2022.46.167-175

Modern Historical and Political Issues:
Journal in Historical & Political Sciences. – Chernivtsi:
Chernivtsi National University,
2022. – Volume. 46. – pp. 167-175
DOI: 10.31861/mhpi2022.46.167-175

УДК 94(100):329.3:2

© Вікторія Білик¹

© Лариса Шваб²

Духовні та культурно-філософські витоки Реформації

У статті висвітлено питання визрівання Реформаційного руху в Середньовіччі із двох чинників – кризи пізньосередньовічного католицизму та високих набутків ренесансного гуманізму. Твердження аргументовано термінологічною схожістю понять «Ренесанс» («Відродження») та «Реформація» як повернення до античної культури в Ренесансі та до апостольських часів Католицької Церкви в Реформації. Тож Ренесанс і Реформація одночасно й неухильно визріли в надрах Середньовіччя, проте їх конкретні результати – гуманізм і церковна реформа – проявилися у різних часових рамках. Зроблено висновок, що ренесансний культурний і реформаційний релігійний рухи формували різні погляди на вихід із пізньосередньовічної духовної та інституційної кризи й неминуче прийшли до конфлікту сповідуваних цінностей. Тож реформаційна теологія та конфесіоналізація виростили на запереченні ренесансного гуманізму не у меншій мірі, ніж на антиклерикальній боротьбі.

Ключові слова: Реформація, Відродження, Католицька Церква, криза католицизму, ренесансний гуманізм, доктрина протестантизму, конфесіоналізація.

Spiritual, Cultural and Philosophical Origins of the Reformation

The article highlights the maturation of the Reformation movement in the Middle Ages based on two factors – the crisis of late medieval Catholicism and the high achievements of Renaissance humanism. The statement is substantiated by the terminological similarity of the terms “Renaissance” (“Revival”) and “Reformation” as the return to life of a quality that once had the fullness of being: in the Renaissance – to ancient culture, in the Reformation – to the apostolic times of the Catholic Church. Therefore, the Renaissance and the Reformation simultaneously and steadily matured in the Middle Ages, but their specific results – humanism and church reform – manifested themselves in different time frames: several decades before the appearance of the famous “Dispute of Dr. Martin Luther on Repentance and Indulgences (95 Theses)” on “human dignity” was proclaimed by the representative of the early Renaissance Pico della Mirandola in “900 theses inspired by philosophy, Kabbalah and theology”. It is concluded that Renaissance cultural and reformation religious movements formed different views on the way out of the late medieval spiritual and institutional crisis and inevitably came to a conflict of professed values. Therefore, reformation theology and confessionalization grew on the denial of Renaissance humanism no less than on the anti-clerical struggle. As a result, Protestants developed a new doctrine of salvation by one faith, proposed a radical renewal of dogmatic principles in order to approach the spirit of early Christianity, revised the structure and essence of church sacraments, rejected the authority of church tradition, gave a leading role to the laity in church life and administration, rethought the function of the Church and priesthood, denied their role as mediators between man and God. The result of the Reformation was a new confessionalization of Christianity: the Lutheran, Calvinist, Anglican Churches and the sects of Anabaptism and Nontrinitarianism emerged from Roman Catholicism.

¹ Кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії, Волинський національний університет імені Лесі Українки, Україна. E-mail: bilvik@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-1788-6704>

² Кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії, Волинський національний університет імені Лесі Українки, Україна. E-mail: lesyashvab@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-9202-8910>

Keywords: Reformation, Renaissance, Catholic Church, crisis of Catholicism, Renaissance humanism, doctrine of Protestantism, professionalization

Постановка наукової проблеми. Відомо, що перехід від Середньовіччя до Нового часу відбувся у двох напрямках – через Ренесанс (Відродження) і Реформацію. Термінологічно ці два поняття близькі один одному. У першому випадку осмислюється повернення до вже пережитого, але такого, що мало повноту смислів і форм; у другому як зміна й вдосконалення існуючого. Відродження прагнуло повернути до життя античні науки й мистецтво (в ідеалі – всю античну культуру), а також індивідуалістичну форму свідомості, яка проявилась на тлі колективістської свідомості у Сократа, Платона, Арістотеля, Епікура, Піфагора та інших. А Реформація – Католицьку Церкву до апостольських часів. Водночас і Ренесанс, і Реформація були в однаковій мірі реакцією на кризу й занепад Пізнього Середньовіччя. Вихід із кризи бачився цими потужними культурно-релігійними рухами настільки по-різному, що в порозуміння між ними неминуче втручалися конфлікти. Тому визнаючи позитивні результати Реформації, принципово важливо поглянути на неї не тільки як на кризу Католицької Церкви, але й як на наслідок ренесансного гуманізму.

Аналіз останніх досліджень. Тематика Реформації вивчається істориками, теологами, філософами, культурологами, соціологами, – Вікторією Любащенко, Ігорем Корівцем, Володимиром Дятловим, Віталієм Докашем, Іваном Чернушкою та ін. Коло проблем, що піднімаються багатовекторне – витоки Реформації, Реформація у вченнях та діяльності осіб XV – XVI ст., теологія Реформації, Реформація і культура, Реформація в контексті соціальних вимірів тощо.

Мета статті полягає у виявленні джерел реформаційного руху в кризі західноєвропейського католицизму й набутках ренесансного гуманізму. Завдання статті – виявити витоки Реформації у кризі середньовічної духовної культури а також вплив ренесансного гуманізму на протестантизм.

Виклад основного матеріалу.

З другої чверті XVI ст. країни Європи стали ареною реформаційного рушення, під гаслами якого розгорталися селянська війна у Німеччині, національно-визвольна боротьба у Нідерландах, Чехії, Угорщині, відбувалися глибокі політичні зміни у Франції, Швейцарії, Швеції, революції в Англії та Нідерландах. Наприкінці XVI ст. Реформація поширилася у руських землях Речі Посполитої й відіграє важливу роль у реформі церковно-релігійного життя.

Реформаційний рух XVI ст. допровадив до поглиблення конфесіоналізації християнства. З римо-католицизму вийшли лютеранська, кальвіністська й англіканська Церкви, а також анабаптистська й антитринітаристська секти під загальною назвою протестантські. Тому доцільно буде першочергово розглянути саме духовні джерела реформації.

Реформація як реакція на кризу середньовічної духовної культури.

Найбільш значний передреформаційний рух пов'язаний з іменем Яна Гуса (1371 – 1415). Через два роки після закінчення навчання в Празькому університеті, в 1396 р., Ян Гус приступив до викладацької праці. З 1400 р. він – ректор цього університету й водночас священник і проповідник Віфлеємської каплиці. Його проповіді набувають популярності і ширяться між пражанами. В них він закликає Церкву повернутися до євангельських часів, відмовитися від величезного землеволодіння, добачити християнську істину в Священному Писанні, а не в стінах Церкви, і визнає за кожним вірянину право самостійно трактувати Святе Письмо. З позиції ортодоксального католицизму ідеї Гуса були єретичними. Він не тільки виступав проти індульгенцій в Чеському королівстві, але й заперечував святість творінь Отців Церкви і рішень Вселенських соборів. Його осудження звучали грізно для церковних ієрархів: «Якщо кардинали нагромаджують для себе церковні привілеї і обмінюються ними, отримують гроші з їх продажу особисто, чи через інших осіб і втішаються розкішшю, і якщо вони не творять чудес, чи не проповідують Слова Божого народові, чи не моляться щиро..., наскільки, я запитую, вони є вікаріями апостолів?»³.

За десять років проповідництва Гуса ці ідеї набули такої популярності, що імператор Священної Римської імперії в 1414 р. змушений був викликати його на собор Католицької Церкви в

³ Гус Я. (2017), De Ecclesia. Богомыслие, № 20, с. 135.

імперське місто Констанца, де від Гуса вимагали зректися переконань і визнати себе єретиком. Гус відмовився. Тоді він потрапив у руки світських владців, які й спалили його 6 липня 1415 р. 452 незгодні лицарі земель Чеської корони розпочали гуситські війни, яку розгромили 1485 р. Гусити, не дивлячись на їх самовіддану боротьбу з імперією і папством, вважалися лише сектою єретиків, які не похитнули основ католицизму і середньовічної культури.

Справа Мартина Лютера набула зовсім іншого значення і масштабу. Рух, який він очолив, започаткував нову християнську конфесію і Реформацію, яка змінила релігійну ситуацію в Західній Європі і мала вирішальний вплив на всю західну і східно-європейську культуру. Поширена думка про виступ Лютера проти індульгенцій, як матеріалізованому способу відпущення гріхів, не мала прямолінійних причинно-наслідкових зв'язків. Річ не в індульгенціях, а в їх профанації, що навряд чи схвалювала сама Католицька Церква. З іншого боку Римські папи з кінця XV – початку XVI ст. дивилися на справу продажу індульгенцій як на таку, що відповідала церковній доктрині. Відповідно до неї Церква володіла надзаслугами (і надможливостями), які належали Ісусові Христові, Діві Марії та святим. Бо Ісус Христос зробив набагато більше можливого, він викупив первородний гріх людства власною смертю. Пресвята Діва Марія та святі викупляли первородний гріх, а святі – ще й власні гріхи, тому мають особливі заслуги перед Богом. І всі ці надзаслуги є власністю Церкви. Римський первосвященик, володіючи благодаттю надзаслуг, може заміщати недосконалість вчинків вірян заслугами Христа, Діві Марії і святих. Такого роду перерозподіл здійснювався від імені Римського папи, зокрема й комісарами, що продавали індульгенції. При тім, відпущенню гріхів, якщо воно відповідало канону, мали передувати сповідь і покаяння. Тільки після того велика індульгенція, що викупляла великий гріх, і мала індульгенція, що викупляла малий гріх, мала смисл. Проте, чи витримувався канон під час продажу індульгенції, чи ні, та й сам факт широкого поширення такого практикування говорили про глибокий занепад Католицької Церкви. На кін комерції було поставлено серцевину церковного життя – спасіння душ християн.

Як звично, торгівля індульгенціями ставилася у провину папам, церковній ієрархії, кліру й монахам. Але торгівля індульгенціями не в меншій мірі свідчила про духовний стан мирян. Адже індульгенції продавалися, тобто були товаром, на який існував попит. У Пізньому Середньовіччі таким товаром були реліквії. У Віттенберзі, місті, в якому мешкало вісім тисяч горожан, зберігалось дванадцять тисяч реліквій. Саме у Віттенберзі, в 1517 р. Лютер пише свої знамениті тези проти індульгенцій. Текст відомий за назвою «Диспут доктора Мартіна Лютера щодо покаяння та індульгенцій (95 тез)». З їх появою настав момент, коли виявилось, що формалізація і зовнішня ритуальність віри, має свої межі, і що реліквія та індульгенція, відпущені за гроші, задовольняють далеко не всіх. І Лютер про це відверто сказав: «Істинний скарб Церкви – це просте Євангеліє (Благовістя) про справу і благодать Божу»⁴.

Те, що автором тез проти індульгенцій був «батько Реформації» виявиться набагато пізніше. В 1517 р. їх автор був монах ордену августинців, доктор теології, викладач недавно створеного саксонським курфюрстом Фрідріхом Мудрим Віттенберзького університету. З роду – селянський син⁵, який до тридцяти років став доктором теології. Зважмо на те, що на початку XVI ст. лік докторів теології в католицькому світі йшов на десятки. Тож Лютер був одним із найосвіченіших людей свого часу. Окрім того він присвятив себе монашеському служінню в монастирі св. Августина. Все його життя було чужанням, постом і молитвою⁶.

І все ж Лютера не задовільнило ні одне, ні інше. Загальний релігійний занепад Середньовіччя відбився на ньому більше і глибше, ніж на інших монахах і богословах. Поступово у Лютера визрівало переконання, що Апостольська Церква повинна повернутися до перших віків християнства, думка, що, свого часу, стала фатальною для життя Яна Гуса. Справжній смисл релігії для Лютера полягав у внутрішньому досвіді, по суті, містичному і незбагненному, тоді як зовнішні форми тільки перешкоджають досягненню цієї мети. Така була сутність його доктрин виправдання вірою і «священства християнства»⁷. Вочевидь, ця потреба в оновленні й очищен-

⁴ 95 тез Мартина Лютера, які змінили церкву і світ, available at: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/09/11/150397/> (accessed 01.09.2022).

⁵ Батько Лютера все ж зумів розбагатіти й дати своїм дітям добру освіту.

⁶ Феллауер А. (2020), Життя і віра Мартина Лютера, available at: <https://www.academia.edu/49214840> (accessed 01.09.2022).

⁷ Себайн Д. Г., Торсон Т. Л. (1997), Історія політичної думки, Основи, Київ, с. 332.

ні була властива багатьом клірикам і мирянам Католицької Церкви, інакше неможливо пояснити успіх Лютерової проповіді. Він не тільки не поплатився життям, але й здобув широку підтримку різних суспільних верств Німеччини.

Історія протестантизму почалася, як видається, із приватного випадку, коли до Німеччини приїхав головний папський емісар з відпущення гріхів, монах-домініканець Йоган Тетцель зі своїми помічниками, якраз для того, щоб продавати індульгенції. Тетцель, продаючи, запевняв, що «Бог пробачить гріхи кожному, хто придбає таку індульгенцію, а по смерті йому не доведеться перебувати у чистилищі»⁸. Місія Тетцеля, щоправда, мала й благородну мету – кошти мали йти на будівництво собору Святого Петра і Павла у Римі – головного храму католицького світу. Папа Лев X для того й відрядив Тетцеля в Німеччину. Про цю особу згадує Лютер у сімдесят п'ятій тезі: «Сподіватися, що папські відпущення такі, що можуть пробачити гріх людині, навіть якщо вона – припускаючи неможливе – збездістить Матір Божу – означає втратити розум»⁹. В цій тезі звучить неприйняття кампанії, яку вчинив Тетцель. У цілому ж тези Лютера написані в поміркованій тональності. Він начебто допомагає папі й папській курії побачити більш правдивий шлях до Божої істини та індульгенцій. У тридцять шостій тезі він пише: «Всякий християнин, що істинно розкається, отримує повне звільнення від покарання і провини, уготовані йому навіть без індульгенцій»¹⁰. Тут він закликає християн до тверезості, нагадує їм очевидне, але забуте, що можна обійтися й без купівлі індульгенції. Проте тональність застережень Лютера посилюється: «Істинне каяття шукає і любить покарання, щедрість індульгенції послаблює це прагнення і вселяє ненависть до них або принаймні дає привід до цього» (теза 40)¹¹. Найгостріше Лютер висловлюється проти продажу індульгенцій і вину за це покладає на Римського папу. У вісімдесят шостій тезі він впрост пов'язує торгівлю індульгенціями з потребами папського престолу: «Або: Чому папа, який нині багатший, ніж найбагатший Крез, зводить цей єдиний храм св. Петра охочіше не на свої гроші, але на гроші жебраків віруючих»¹². Ця, можливо, найрадикальніша за формою теза – лише застереження папі вірного Церкві католика. Звинувачення сформульовано нібито від мирян, які не приймають торгівлю індульгенціями. Тож в 1517 р. критика Католицької Церкви ще не мала радикального характеру.

Мине три роки, і Лютер назве папу «злодієм і розбійником», а сам стане теологом «духовного заколоту»¹³. Цей радикальний поворот міг бути спровокований вимогою до Лютера з'явитися на собор і покаятися, визнавши себе еретиком, так, як це було з Гусом. Проте, і Лютер, і його прибічники знали, що покаєння не врятує його від смерті. Тому їх дії радикалізувалися: на полі під Віттенбергом, під галас багатолюддя, вони спалили буллу папи. Лютера було піддано анафемі, і з погляду правовірного католика, його душа вважалася навіки втраченою. Взагалі усвідомлення факту, що вірний служитель Церкви, наважується анафемствувати папу, а з ним і всіх католиків, має вказувати на глибинно вистраждане неприйняття католицизму. І не тільки за хиби в Католицькій Церкві в XVI ст. Якби було так, то критика Лютера стосувалася б індульгенцій і реліквій, розкошів життя духовенства та інших надуживань в Церкві. Між тим Лютер, а за ним і лютеранська й інші протестантські Церкви, дійшли до заперечення Святого Писання, відкидання монашества, переосмислення чи заперечення таїнств євхаристії і священництва тощо. Католицизм, який хапався за реліквії та індульгенції, уживався з астрологією та алхімією, розчинявся в сміховому світі низової культури, більше не відповідав живому релігійному досвіду цих людей.

Розуміння глибини цього розриву осмислюється на порівнянні листів св. Катерини Сієнської, покровительки Європи¹⁴, з тим, що пізніше напишуть видатні діячі Реформації. Св. Катери-

⁸ Фелауер А. (2020), Життя і віра Мартина Лютера, available at: <https://www.academia.edu/49214840> (accessed 01.09.2022).

⁹ 95 тез Мартина Лютера, які змінили церкву і світ, available at: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/09/11/150397/> (accessed 01.09.2022).

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Дятлов В. (2019), «Як треба по християнські боротися...»: проблеми методів Реформації у вченні та діяльності Андреаса Карлштадта (1486 – 1541)», в Спадок Реформації: до 500-річчя Мартіна Лютера та пам'яті Ю. О. Голубкіна (1941 – 2010) (за ред. С. Сорочана). Майдан, Харків, с. 50.

¹⁴ Покровителькою Європи св. Катерину Сієнську проголосив папа Іван Павло II в 2000 р.

на Сієнська – авторка чотирьохсот листів, написаних наприкінці її короткого життя¹⁵, висловлюється в тональностях найвищого пафосу любові до Бога, навпрост звертаючись до папи й Ісуса Христа. Протестантам не властива така емоційна стилістика. Вони не тільки не можуть містично припадати до тіла Христа, вони не сміють підняти на нього погляд, позаяк свідомі гріховності людської природи: «Після гріхопадіння людина подібна до гнилого дерева; вона нічого не може бажати, робити, окрім зла. Нічого немає в людській природі, крім похоті й віддаленості від Бога. В праведності людини – лише гордіня і засмучення, тобто гріхи. Всі справи людські, якими б вони не видавалися добрими, – лише смертні гріхи; всі справи Божі, якими в вони не видавалися... святі»¹⁶, тож «проводирями цього світу є Боги, звичайні люди – Сатана...»¹⁷, – писав Лютер.

Кальвіністи (течія пов'язана з іменем Жана Кальвіна; до неї також належали французькі гугеноти й англійські пуритани) нададуть міркуванням Лютера про гріховність людської природи більшої гостроти. Вони акцентують на тому, що, як написав Кальвін, «внаслідок падіння і заколоту Адама весь рід людський підданий прокляттю, відпав від свого першоджерела»¹⁸. Але Бог, читаємо далі у Кальвіна, «в своїй безмежній доброті знаходить в людині щось варте любові. Тому спонуканий чистою і незаслуженою любов'ю до людини, готовий прийняти її і обдарувати своєю милістю»¹⁹.

Особливо яскраво гріховність людської природи для Кальвіна проявляється в центральному для християнина таїнстві євхаристії (причастя). Католики і православні розумію його однаково, як присвоєння в процесі богослужіння хліба і вина – Плоті і Крові Христа²⁰. Споживаючи їх християнин містично з'єднується з Христом, вміщає Його в себе і тим обожествляється. Але Кальвін каже щось протилежне: «Тіло Христове не може бути попране так, щоб перетворитися в хліб у євхаристії»²¹. Тому те, що для православного і католика є святим таїнством, для кальвініста – одним із доказів земного шляху Ісуса Христа, символом Його існування.

Кальвін, у своїх писаннях, так наполегливо шукатиме доказів гріховності людини, ніби заганяючи її в глухий кут. І все ж з нього знайде вихід: його матимуть ті, хто поза всякої своєї волі і добрих справ обраний Богом для спасіння і вічного життя. Тож вибраність ніяк не залежить від людини, на неї можна сподіватися, але не бути впевненій. Ось і все, що радикальний варіант протестантизму, залишав людині. На перший погляд – набагато менше, ніж пізньосередньовічна людина очікувала від віри. Принаймні, вона могла сподіватися на свої слабкі сили у справі спасіння, а Католицька Церква, продаючи індульгенції, гарантувала їй прощення гріхів. А протестанти поклали все на милість Бога. Пізньосередньовічний християнин був схильний до криз і катастрофічних перемін у власному житті. Він міг піти в монастир, віддати майно Церкві і на богоугодні справи, перебуваючи на пікові життя й мирських набутоків. І хай такі вчинки не траплялися часто, але перспектива спасіння все ж існувала. Протестантизм, по суті, перейняв від пізньосередньовічного католицизму уявлення про мізерні можливості і смутні перспективи спасіння. Але він не відвернувся від них, бо не закликав шукати легкого шляху. Протестанти знали, що людина повинна робити в такій непростій справі спасіння. Марнота, невпевненість, душевна непослідовність і хаос для протестантів закінчувалися. А це вже не так і мало, щоб перед західною культурою відкрилися нові розвиткові можливості.

Реформація як реакція на ренесансний гуманізм.

В слові «Реформація» від початку закладено розуміння реформи пізньосередньовічного католицизму. Відштовхування від католицизму і боротьба з ним були її вихідним імпульсом та вказівкою на напрям розвитку. Саме тому початок реформаційного руху, чи утворення протестантських конфесій супроводжувалися війнами, в яких католицькі країни протистояли протестантському блоку, чи вникали всередині країни, як-то у Франції XVI ст. На фоні жорстокості

¹⁵ Св. Катерина Сієнська померла в 33 роки. Роки її життя 1347 – 1380.

¹⁶ Цит за: Сафронов П. (1998), *Культурологія*, Союз, Санкт-Петербург, с. 411.

¹⁷ Цит за: Себайн Д. Г., Торсон Т. Л. (1997), *Історія політичної думки*, с. 330.

¹⁸ Кальвін Ж. (1997), *Наставление в вере*, CRC Publications/World Literature Ministeries, Москва, т. 1, с. 507.

¹⁹ Там само.

²⁰ Фелауер А. (2020), *Життя і віра Мартина Лютера*, available at: <https://www.academia.edu/49214840> (accessed 01.09. 2022).

²¹ Кальвін Ж. (1997), *Наставление в вере*, с. 507.

війн, конфлікт між Реформацією і Відродженням ніби нівелювався. Проте, найважливіша сутність Реформації й водночас найбільш неусвідомлена, прихована в кризі Відродження. Знакову, символічну роль на початку Реформації мав широко відомий факт, що доходи від торгівлі індульгенціями, скеровувалися на будівництво собору Петра і Павла у Римі. Цей собор мав стати не тільки головним храмом католицького світу, а й шедевром ренесансної архітектури (відомо, що купол собору проектував Мікеланджело). Тож продавці індульгенцій мали не тільки вузькопрагматичну мету, але й працювали на благо усїєї Церкви. На початку XVI ст. Відродження тісно перепліталось з Католицькою Церквою. У кожному разі Римські папи, чий понтифікат припав на початок Реформації, не тільки прославилися як покровителі ренесансних художників і гуманістів, але й самі були близькими до гуманістичного світосприйняття. Лютер, тоді брат Августина, відряджений 1510 р. у Рим, був свідком цих обставин²². Тоді у Римі тривав понтифікат знаменитого «ренесансного» папи Юлія II. Він відомий не тільки як покровитель Мікеланджело і Рафаеля і зачинатель будівництва собору Петра і Павла, але й як енергійний правитель папської держави. Юлій II розширював її межі, беручи особисту участь у військових діях. Сучасники приписували папі слова, які він ніби то вигукнув, дізнавшись про поразку його війська від французів під Равенною: «... Тисяча чортів! Як то ти захищаєш Церкву свою!». Папа часто більше нагадував кондотьєра, ніж римського першосвятителя. Двадцятисемилітній Лютер на той момент благоговів перед папою, як сам зізнавався, заради нього спалив би кожного єретика, навіть його «95 тез» написані у стриманому тоні щодо папи. Але пишній папський двір в ренесансному стилі, вільнодумство його чиновників (серед них були й ренесансні гуманісти), мали розчарувати і відштовхнути Лютера²³. Ренесансний гуманізм мав несумісність з християнським аскетизмом цілі.

Реформаційне мислення не приймало ренесансного самозвеличення й самообожнювання людини, не тільки у змісті філософських творів, але й у міжлюдському спілкуванні. Піко дела Мірандола у листі звертається до іншого гуманіста Єрмолао Барборо як до досконалої за всіма мірками людини²⁴. Йдеться про твір Мірандоли «Промова про гідність людини» (1486)²⁵, у якому автор пише не просто про божественність людини як такої («велике чудо – людина»²⁶), а про божественні риси конкретного адресата²⁷. Для Реформації й протестантизму ренесансний антропоцентризм уявлявся образою Бога. І Лютер, і Кальвін трактували людину недосконалою істотою. Дилемі місця Людини у Всесвіті «вирішить» французький математик і філософ Блез Паскаль в одному з найвідоміших творів XVII ст. «Думки» (1657 – 1658). Поставивши Людину у центрі Всесвіту й заперечивши теоцентризм²⁸, він заявить про початок нової ери – Нового часу. Втім, Лютер і Кальвін не заперечували теоцентризм, але трактували присутність Бога як всюдисущу реальність – і в центрі, і на периферії людського буття, і в самій людині.

Між ренесансно-гуманістичним і протестантським поглядом на людину немає точок дотику. Відродження ще якимось уживалося із пізньосередньовічним католицизмом, але Реформація прагнула оновлення всього пізньосередньовічного життя, частиною якого стало Відродження. Естетика Ренесансу прагнула до терпимості й толерантності, Реформації – до руйнування й поборовання своїх противників. Гуманісти, щоправда, також сміялися над «варварством» середньовічної латини, готичної архітектури, викривали сухість середньовічної схоластики тощо. Але протестанти тотально не сприймали середньовічну культуру. Тому скерували зусилля на виро-

²² Фелауер А. (2020), Життя і віра Мартина Лютера, available at: <https://www.academia.edu/49214840> (accessed 01.09.2022).

²³ Там само.

²⁴ Мірандола Д. П. дела, Промова про гідність, available at: https://shron1.chtyvo.org.ua/Giovanni_Pico_della_Mirandola/Promova_pro_hidnist_liudyny.pdf? (accessed 01.09. 2022).

²⁵ У дійсності цей заголовок було дано пізніше видавцями, у перших виданнях у ній мовилося, як про «найвишуканішу промову». Папська курія визнала твір єретичним і заборолила його. За Мірандолою почала полювати інквізиція. Тому 1488 року він утік у Францію, а потім у Венецію і прожив нечисленні останні роки. Помер Мірандола у 1494 р., поруч із ним в останню годину був Савонарола, чийми містичними ідеями він проймався останні роки життя. Таким ідеалом філософа у більш ранні роки був Барборо.

²⁶ Мірандола Д. П. дела, Промова про гідність, available at: https://shron1.chtyvo.org.ua/Giovanni_Pico_della_Mirandola/Promova_pro_hidnist_liudyny.pdf? (accessed 01.09. 2022).

²⁷ Там само.

²⁸ Паскаль Б. (2009), Думки. Дух і Літера, Київ, с. 9.

блення нової доктрини²⁹, що мала повернути первинну істинність християнству, а Католицьку Церкву до апостольських часів.

Протистояння між ренесансним гуманізмом і протестантизмом вповні проявилось в знаменитій полеміці початку XVI ст. Еразма Ротердамського з Лютером. У той час, як Ротердамський мав загальноєвропейську славу, Лютер працював викладачем теології в провінційному містечку. В 1520-х рр. ситуація змінилася. Ротердамський напише: «Тут, я знаю, деякі затиснуть вуха і закричать: «Еразм посмів стати на прю із Лютером. Тобто муха зі слоном»³⁰. Отже, Лютер, вступаючи в полеміку, уже здобув визнання й славу. Далі текст Ротердамського вражає не стільки змістом, скільки стриманою, поблажливістю: «Для їх заспокоєння – якщо їх можна попросити хоч трохи помовчати – я хотів би сказати, що в дійсності я ніколи й не клявся у вірності Лютеру. Тому нікому не повинен видатися недостойним, тільки тому, що відкрито з ним не погоджуюся; нічого іншого – людина з людиною. Не вистачало тільки, щоб вважати гріхом розходження з ним у будь-якому переконанні»³¹. Виважений тон супроводжує увесь текст Ротердамського.

Славетна полеміка відбулася 1524 – 1525 рр., після виходу друком праці Ротердамського «Діатриба, чи Роздуми про свободу волі» (1524). Роком пізніше Лютер відповів трактатом «Про рабство волі» (1525). Гуманізм Ротердамського, відповідав виваженості його тексту. Проте, на відміну від італійських гуманістів, Ротердамський ніколи не славив людину і тим більше не обожествляв її. Але відмовитися від визнання «свобідної волі» гуманіст також не міг. Для Лютера визнати волю людини вільною означало заперечити існування самого Бога³², тому що «Дух Божий, – Він вільний, то витає там, де Він хоче, а не там, де хочемо ми»³³, – писав Лютер. Лютер ініціював розірвання приязних стосунків із Ротердамським після цієї дискусії. Такі різні вихідні позиції не могли примирити полемістів³⁴.

Міркуючи про протилежність Відродження і Реформації, треба пам'ятати, що новоєвропейський індивідуалізм витікав із цих двох джерел. У Новому часі ренесансна людина не матиме пафосу творіння, але актуалізує свій власний потенціал. Розгледіти подібне в протестантському мисленні більш проблематично. Тому звернімося ще раз до тексту Ротердамського і порівняймо його із відомими широкому колу висловлюваннями Лютера. Ось як Ротердамський пише про себе на підступах до полеміки з Лютером: «Я також не маю сумнівів у тому, що мало підготовлений до такої палестри. Дійсно, навряд чи знайдеться інша людина, навчена цьому менше, ніж я: я завжди керувався вродженим почуттям відрази до змагання і надавав перевагу виступам на більш вільних полях муз...»³⁵. У знаменитих словах Лютера на імперському суді у Вормсі (1521 р.) не чулося рабського смирення: «Якщо не доведуть мені зі Священного Писання, що я заблукав, то совість моя Словом Божим залишиться пов'язана..., тому що погано вчиняти щось проти совісті. Ось тут я стою; я не можу інакше. Нехай Бог допоможе мені! Амінь»³⁶. Лютер викладає своє *credo*, те, як він розуміє істину Одкровення, не маючи сумніву, що істина і те, що він говорить, одне й те саме. Отже, в протестантському мисленні «людина

²⁹Любашенко В. Реформаційний рух, available at: <https://www.reformed.org.ua/3/33/Lubaschenko> (accessed 01.09. 2022).

³⁰ Ротердамський Е. Діатриба, чи Роздуми про свободу волі, available at: <https://azbyka.ru/otechnik/filosofija/diatriba-ili-rassuzhdenie-o-svobode-voli/> (accessed 01.09. 2022).

³¹ Там само.

³² Лютер М., Про рабство волі, available at: <https://azbyka.ru/otechnik/filosofija/diatriba-ili-rassuzhdenie-o-svobode-voli/> (accessed 01.09. 2022).

³³ Там само.

³⁴ У цій гарячій полеміці, принаймні, не було тих, хто втратив життя, як це трапилося з іспанським гуманістом Мігелем Серветом. Його діалог із Кальвіном тривав доти, поки Сервет приїхав у Женеву, коли Кальвін очолював там теократичний режим. Спалюючи Сервета на вогнищі, Кальвін був переконаний, що «умудрений благодаттю Божою», має право на суд (про найбільш важливі догми кальвіністського вчення «про обраність і спасіння», які пояснюють не тільки мотивацію Кальвіна, але й запеклу політичну та культурну боротьбу в найбільш розвинених капіталістичних країнах – Нідерландах, Англії, Франції в XVI – XVII ст. показав Макс Вебер у праці «Протестантська етика і дух капіталізму (1905) (Вебер М. (1994), Протестантська етика і дух капіталізму, Основи, Київ, с. 117–160).

³⁵ Ротердамський Е., Діатриба, чи Роздуми про свободу волі, available at: <https://azbyka.ru/otechnik/filosofija/diatriba-ili-rassuzhdenie-o-svobode-voli/> (accessed 01.09.2022).

³⁶ Цит за: Сапронов П., Культурологія, с. 420.

залишається людиною»³⁷. І чим більше у ній онтологічної ницості, тим більше вона може вмістити в собі Бога, тоді самознищення перевтілюється у самовеличання. Ось чому в Лютерових словах чується більше власного «я», ніж у гуманіста Ротердамського. Новоевропейський індивідуалізм, переважно, зростатиме на протестантському уявленні про людське і Боже.

Висновки. Як бачимо, саме протестант, а не дореформаційний католик, подолав розгубленість пізньосередньовічної людини. Він не втікає від світу, а практично й методично облаштовує його в собі й довкола себе. Працею і смиренням доводить власну здатність «заволодіти» світом³⁸, а «заволодівши», віддатися Богові. Протестант живе у двох, не пов'язаних між собою, світах – профанному і Божому. У профанному світі немає Бога, а є людина та її праця. Завдяки праці протестант «доводить», що здатний подолати перешкоду власної недосконалості і невідповідності світу. А «подолавши», він з'єднується з Богом. Отже, у протестантизмі не тільки не виключається, а передбачається перебування в обезбоженому світі, який і стане секулярною культурою. І Лютер буде першим, хто передбачить появу секулярної реальності, сигналізуючи про «небезпеку» в своїх останніх творах.

Слово «Реформація» вказує на те, що вона прагнула реформувати середньовічний католицизм. Написавши «Диспут щодо покаяння та індульгенцій (95 тез)», Лютер не залишив сумніву цьому поясненню. Широко розповсюджена в XV ст. торгівля індульгенціями свідчила про занепад Католицької Церкви й духовного життя мирян, тому викликала незадоволення у багатьох. Проте, в дійсності, боротьба з католицизмом була вихідним імпульсом, який у вирішальний момент визначив напрям розвитку протестантизму. Глибинні витоки Реформації з'явилися в епоху Відродження. Очевидність конфлікту між Реформацією і Відродженням затмарило гостре протистояння між католиками і протестантами, що вилилось у жорстокі релігійні війни. Утім, глибинні витоки Реформації крилися в суперечності між ренесансним гуманізмом із його обожнюванням і величанням людини та у відмові людині у «свобідній волі» протестантизмом.

Список джерел

1. 95 тез Мартіна Лютера, які змінили церкву і світ, available at: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/09/11/150397/> (accessed 01.09.2022).
2. Вебер М. (1994), Протестантська етика і дух капіталізму, Основи, Київ.
3. Вольтер, Кандид або Оптимізм, available at: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=148> (accessed 01.09.2022).
4. Гус Я. (2017), De Ecclesia, Богомыслие, № 20, с. 130–137.
5. Дятлов В. (2019), «Як треба по християнські боротися...»: проблеми методів Реформації у вченні та діяльності Андреаса Карлштадта (1486 – 1541)», в Сорочан С. (ред.), Спадок Реформації: до 500-річчя Мартіна Лютера та пам'яті Ю. О. Голубкіна (1941 – 2010), Майдан, Харків, с. 46–62.
6. Докаш В. (2019), «Реформація в контексті соціальних вимірів», в Сорочан С. (ред.), Спадок Реформації: до 500-річчя Мартіна Лютера та пам'яті Ю. О. Голубкіна (1941 – 2010), Майдан, Харків, с. 141–154.
7. Кальвін Ж. (1997), Наставление в християнской вере, CRC Publications/World Literature Ministeries, Москва, Т. 1.
8. Корівець І. (2017), «Реформація як революція суб'єктності людини: Мартін Лютер», в Держак І., Колодний А. (ред.), Реформація і трансформація суспільства: досвід минулого і виклики сучасного, Друкарня Львівського національного медичного університету, Львів, с. 105–107.

³⁷ Корівець І. (2017), «Реформація як революція суб'єктності людини: Мартін Лютер», в Держак І., Колодний А. (ред.), Реформація і трансформація суспільства: досвід минулого і виклики сучасного, Львів, с. 105.

³⁸ У 1759 р., через більш як двісті років закличе в творі «Кандид або Оптимізм» решту непротестантського світу «доглядати свій сад», що явно перегукується із протестантською методичністю (Вольтер, Кандид або Оптимізм, available at: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=148> (accessed 01.09.2022)). А Вебер у 1905 р. пояснить механізм впливу релігійних мотивацій особистості на її економічну поведінку (Вебер М. (1994), Протестантська етика і дух капіталізму, с. 11).

9. Любашенко В., Реформаційний рух, available at: <https://www.reformed.org.ua/3/33/Lubaschenko> (accessed 01.09.2022).
10. Лютер М., Про рабство волі, available at: <https://azbyka.ru/otechnik/filosofija/diatriba-ili-rassuzhdenie-o-svobode-voli/> (accessed 01.09.2022).
11. Мірандола Д. П. делла, Промова про гідність, available at: https://shron1.chtyvo.org.ua/Giovanni_Pico_della_Mirandola/Promova_pro_hidnist_liudyny.pdf? (accessed 01.09.2022).
12. Паскаль Б. (2009), *Думки*, Дух і Літера, Київ.
13. Ротердамський Е., Діатриба, чи Роздуми про свободу волі, available at: <https://azbyka.ru/otechnik/filosofija/diatriba-ili-rassuzhdenie-o-svobode-voli/> (accessed 01.09.2022).
14. Сафронов П. (1998), *Культурология*, Союз, Санкт-Петербург.
15. Себайн Д. Г., Торсон Т. Л. (1997), *Історія політичної думки*, Основи, Київ.
16. Феллауер А. (2020), *Життя і віра Мартина Лютера*, available at: <https://www.academia.edu/49214840> (accessed 01.09.2022).

References

1. 95 tez Martina Liutera, yaki zminyly tserkvu i svit available at: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/09/11/150397/> (accessed 01.09.2022).
2. Veber M. (1994), *Protestantska etyka i dukh kapitalizmu*, Osnovy, Kyiv.
3. Volter, Kandyd abo Optymizm, available at: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=148> (accessed 01.09.2022).
4. Gus Ya. (2017), *De Ecclesia. Bogomislje*, № 20, s. 130–137.
5. Diatlov V. (2019), “Yak treba po khrystyianski borotysia...»: problemy metodiv Reformatsii u vchenni ta diialnosti Andreasa Karlshtadta (1486 – 1541)”, v S. Sorochan (red.), *Spadok Reformatsii: do 500-richchia Martina Liutera ta pamiaty Yu. O. Holubkina (1941 – 2010)*, Maidan, Kharkiv, s. 46–62.
6. Dokash V. (2019), “Reformatsiia v konteksti sotsialnykh vymiriv”, v Sorochan S. (red.), *Spadok Reformatsii: do 500-richchia Martina Liutera ta pamiaty Yu. O. Holubkina (1941 – 2010)*, Maidan, Kharkiv, s. 141–154.
7. Kalvin Zh. (1997), *Nastavlenie v vere*, CRC Publications/World Literature Ministeries, Moskva, T. 1.
8. Korivets I. (2017), “Reformatsiia yak revoliutsiia subiektnosti liudyny: Martin Liuter”, v Derzhak I., Kolodnyi A. (red.), *Reformatsiia i transformatsiia suspilstva: dosvid mynuloho i vyklyky suchasnoho*, Drukarnia Lvivskoho natsionalnoho medychnoho universytetu, Lviv, s. 105–107.
9. Liubashchenko V., *Reformatsiinyi rukh*, available at: <https://www.reformed.org.ua/3/33/Lubaschenko> (accessed 01.09.2022).
10. Liuter M., *Pro rabstvo voli*, available at: <https://azbyka.ru/otechnik/filosofija/diatriba-ili-rassuzhdenie-o-svobode-voli/> (accessed 01.09.2022).
11. Mirandola D. P. della, *Promova pro hidnist*, available at: https://shron1.chtyvo.org.ua/Giovanni_Pico_della_Mirandola/Promova_pro_hidnist_liudyny.pdf? (accessed 01.09.2022).
12. Paskal B., *Dumky* (2009), *Dukh i Litera*, Kyiv.
13. Roterdamskyi E., *Diatryba, chy Rozdumy pro svobodu voli*, available at: <https://azbyka.ru/otechnik/filosofija/diatriba-ili-rassuzhdenie-o-svobode-voli/> (accessed 01.09.2022).
14. Safronov P. (1998), *Kulturologiya*, Soyuz, Sankt-Peterburg.
15. Sebain D. H., Torson T. L. (1997), *Istoriia politychnoi dumky*, Osnovy, Kyiv.
16. Felauer A. (2020), *Zhyttia i vira Martyna Liutera*, available at: <https://www.academia.edu/49214840> (accessed 01.09.2022).